

מאה שנה לייסוד המו"לות העברית בארץ ישראל ולכינון המרכז הספרותי הארץ-ישראלי

מוטי ניגר

קצרה יחסית. להלן אמנה את האירועים המרכזיים בשתי התקופה שהוזכרו לעיל.

התקופה הראשונה (1863-1908): הבשלת התנאים המקדימים להקמת המרכז הספרותי הארץ-ישראלי וכינון המו"לות החילונית

בראשית שנות התשעים של המאה התשע-עשרה החלה לפעול המו"לות העברית החילונית באירופה. מקובל לראות בהוצאת "ספרי אגורה" של בן-אביגדור שהוקמה בשנת 1891 בוורשה, את המפעל המו"לי הראשון בתחום הספרות העברית. הספרות שפורסמה עד לאותה עת בעיקר בכתבי עת ובעיתונות, פורסמה בחוברות צנומות שהופצו במחיר נמוך. בסוף המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים הוקמו עוד כמה הוצאות לאור בוורשה, ובהן "אחיאסף" (נוסדה בתרנ"ג [1892/3]), והייתה למעשה ההוצאה הממוסדת הראשונה, "תושיה" ו"צנטרל-מרכז". זוהי תחילתו של מהלך הקמתה של מו"לות הספרים המודרנית בעברית, שהוא המשכו של תהליך החילון של יהדות אירופה. בתהליך זה החליפו ערכים ונורמות חדשים את אלה המסורתיים בעיקר בגרמניה, ברוסיה ובפולין.³

בארץ ישראל התחוללו תהליכים מקבילים שהושפעו מהתהליכים באירופה וממכלול גורמים היסטוריים, חברתיים, כלכליים ופוליטיים.⁴ בתקופה הראשונה צצו ניצנים של מתווכי התרבות שפרחו בתקופה השנייה. בתקופה קצרה זו הבשילו התנאים וקם למעשה המרכז הספרותי הארץ-ישראלי שבבסיסו המו"לות העברית החילונית. להלן יימנו האירועים המרכזיים בשתי התקופה שהוזכרו לעיל. סקירה מסודרת ראשונית כזו הכרחית כדי להבין את התהליך הדרמטי שעברה ארץ ישראל בתקופה קצרה יחסית.

ראשית העיתונות העברית (חכצלת, הלבנון) וראשית הדפוס

הדפוס בארץ ישראל התבסס על ספרי קודש והחל במאה השש-עשרה בצפת, אך פסק לפעול לפני שנות השלושים והארבעים של

סופרים זקוקים לקוראים, קוראים זקוקים לסופרים ושניהם יחד זקוקים למתווכים – מוסדות, ארגונים ואנשים – שיקשרו בין אלה לאלה כדי לכונן "רפובליקה ספרותית" (Thibaudet, 1936).¹ המחברים העוסקים במוסדות המתווכים בספרות (ראו לדוגמה שביט, 1983; מירון, 1987; ניגר, בדפוס) מלמדים כי מתווכי התרבות ב"שדה הכוח הספרותי" אינם ממלאים בו תפקיד פסיבי אלא אקטיבי (בורדיה, 1980/2005). מתווכים אלה עומדים מצד אחד כשומרי סף הקובעים מה יעבור בשערה של תרבות, ומצד שני כמקדמי תרבות, כמי שדוחפים יצירות מסוימות ודוחים אחרות. עם מתווכי תרבות אלה נמנים עורכים ספרותיים, מבקרים, אנשי אקדמיה, תחרויות ספרותיות, כתבי עת, מוספים לספרות בעיתונים ותכניות טלוויזיה, מוכרי ספרים, ספרנים וספריות, מורים ומוסדות חינוך. מתווכים חשובים הם המוציאים לאור. תפקידי התיווך שלהם כוללים את מיון כתבי היד, את עריכתם הספרותית והלשונית, את הפקתם, את הפצתם ואת שיווקם. בהוצאות הקטנות יש שאדם אחד מחזיק בכמה פונקציות מאלה או ככולן; בהוצאות הגדולות מטפלים מומחים בהיבטים ספציפיים של עשיית הספר, ובנשיאתו משולחננו של היוצר לזה של הקורא. כך או כך, ברור כי המוציאים לאור הם אחת הפונקציות המשמעותיות ביותר בעולם הספר.

במאמר זה אציג את מתווכי התרבות והקשריהם הרחבים בתהליך הקמתה של המו"לות הארץ-ישראלית העברית-חילונית.² בתהליך זה אני מבחין בשתי תקופות: התקופה הראשונה שקדמה לכינון המרכז התרבותי-ספרותי (1863-1908); והתקופה השנייה של כינון המו"לות העברית וייסוד המרכז העצמאי (1908-1914). מרכז זה התבסס רק לאחר מלחמת העולם השנייה, וביתר שאת מאמצע שנות העשרים, כפי שפורט בחיבורים אחרים (ראו לדוגמה שביט, 1983). התיאור מתבסס על ניתוח פעולתם של מתווכי התרבות באותן שנים, תוך הרחבת ההקשרים החברתיים-תרבותיים-כלכליים שלהם. חידוש נוסף מוצג ברמה התאורטית: הניתוח ימנה את מכלול הגורמים המכוננים תרבות במשולש יוצרים-מתווכים-קהל ובהקשרים השונים שהם פועלים. סקירה ראשונית כזו הכרחית כדי להבין את התהליך הדרמטי שהתחולל בארץ ישראל בתקופה

עשרות שנים היה ב"ק בעל המונופול על עסקי הדפוס, עד שיואל משה סלומון ומיכל הכהן, עורכי הלבנון, יצאו לגרמניה ללמוד את מלאכת ההדפסה באבן. הם שברו את המונופול של ב"ק בראשית שנות השישים של המאה התשע-עשרה, כשהקימו בית דפוס.

בית דפוס שלישי הוקם בשנת 1876, כשיצאו מיכל הכהן ושותפו אברהם זוסמן לווינה, במטרה לבקש מהקיסר פרנץ יוזף מכונת דפוס. הקיסר הבטיח לשניים כי כשישובו לארץ תעמוד לרשותם מכונת דפוס, וכך היה. מכונת דפוס זו הנושאת את הנשר הקיסרי, סמלו של הקיסר האוסטרי, התגלגלה בבתי הדפוס בירושלים עד שבמלחמת השחרור נהרסה באחת ההפצצות.

במקביל ליציאתם לאור של עיתונים בירושלים קמו בתי דפוס חדשים. לכל בעל דפוס היה עיתון משלו וכדי לא להשביח את עבודת הדפוס ייסדו עיתונים חדשים. בתי הדפוס עודדו יציאת עיתונים ויציאתם לאור של עיתונים רבים ואת שכלול בתי הדפוס. תופעה זו הביאה לריבוי בתי דפוס ול"הצפת" הארץ בעיתונים. עד מלחמת העולם הראשונה ראו בארץ אור 62 עיתונים (ירדני, 1969; אוליצקי, 1973).

בין המדפיסים והמו"לים הירושלמים אזכיר את אברהם משה לונץ, שהיה אחד המו"לים הראשונים. הוא הוציא לאור 13 כרכים של השנתון **ירושלים** (1882-1919), את **לוח ארץ ישראל** (1895-1915) וספרים רבים הנוגעים בארץ ישראל. לונץ התעורר בשנות העשרים לחייו, אולם עיוורונו לא מנע ממנו לנהל את בית הדפוס שלו ואף לכתוב בעצמו.

העיתונות של אליעזר בן-יהודה

באחד מגיליונות **החבצלת** התפרסם מאמרו של צעיר בשם בן-יהודה מפרס. אליעזר בן-יהודה, הידוע כ"מחיה השפה העברית", ישב אותה שעה בפרס וכתב את מאמרו שעסקו בשאלות יישוב ארץ ישראל, שיבת ציון וחינוך. בשנת 1879 התפרסם מאמרו "שאלת החינוך", ובו הביע את הרעיון המהפכני שאם עברית תהיה שפת הלימוד כי אז החינוך יהיה לאומי. ברוח דברים אלה הביע את דעתו על הספרות. הספרות האמיתית היא זו הכתובה עברית ושתכניה לאומיים. כל ספרות עברית בגולה דינה להיכחד.

בשנת 1881 עלה אליעזר בן-יהודה לארץ, ובשנת 1884 הוציא לאור את העיתון הראשון בעריכתו, **מבשרת ציון**. בהדרגה הפך לדוברו של היישוב החדש. עיתון זה יצא לאור בגיליונות מעטים בלבד, אך הוא סלל את הדרך לסגנון חדש ופשוט, שדיבר עברית חיה והתרחק משפת המקרא. בסוף אותה שנה, 1884, הוציא בן-יהודה את עיתונו ה**צבאי**, שכותרתו הבטיחה כי "יבשר פעם בשבוע חדשות מענייני המדינות ומקרי יום יום מענייני היהודים בכל מקומותם". מעל דפי עיתונו ניהל בן-יהודה מלחמה בלתי פוסקת עם ראשי היישוב הישן, הוקיע את אורח חייהם, את הבערות, את האמונות הטפלות ואת ה"חלוקה". אין פלא אפוא שבן יהודה הוחרם על ידי היישוב הישן ועיתונו נאסרו לקנייה ולקריאה.

בן-יהודה שקד על שיפורו של העיתון והרחבתו והוסיף לו מדי פעם מדורים חדשים, בעיקר כאלה הנוגעים לשפה העברית ולספרותה. הספרות העברית והכללית קיבלו אצלו משקל שווה והוא הטיף לספרות שתבטא את ההווה המקומית, בעלת זיקה לטבע וקשר

המאה התשע-עשרה, עקב כישלונם של העוסקים במלאכת הדפוס בארץ, ועקב העובדה שהמרכז התרבותי-יהודי של הדפוס היה באירופה (בין השאר בהולנד, בגרמניה, באיטליה, ביוון ובתורכיה). בשנת 1863 ניכרו הסימנים הראשונים למו"לות של עיתונים עבריים בארץ ישראל. באותה שנה יצאו לאור בירושלים בזה אחר זה ה**לבנון** וה**חבצלת**. החוברת הראשונה של ה**לבנון** הופיעה בראש חודש אדר תרכ"ג (1863), והגיליון הראשון של ה**חבצלת** – בי"ב באב, כחמישה חודשים לאחר מכן. לדעתה של שושנה הלוי (1973), מקורה של העיתונות העברית בארץ ישראל היה ברצונם של צעירי ירושלים להתנתק מהתלות ב"חלוקה" ולמצוא מקורות פרנסה.

מטרתו של ה**לבנון** נוסחה בכותרת המשנה של החוברת הראשונה: "מבשר שלום ירושלים, משמיע חדשות מארץ הקדושה בכללה, מודיע נעלמות מארץ סוריא וארץ תימן ומדינות הודו – כל דבר אשר ישתוקק איש ישראל לדעתו". עורכיו (יחיאל ברי"ל, מיכל הכהן ויואל משה סלומון) היו מהמתקדמים שבאנשי היישוב הישן, אך הם נאלצו להיכנע לרוב של "שומרי החומות". לפיכך הוקדש חלק נכבד מן העיתון לדברי תורה לצד שאלות של יישוב הארץ, מצבה ועתידיה (הלוי, 1973). העיתון יצא לאור כחצי שנה ונסגר עקב הלשנה. ברי"ל יצא לפרס ושם המשיך להוציא לאור (קוף, 1999). משנת 1870 יצא העיתון לאור בגרמניה, ובשנת 1883 פסק להופיע. ב-1886 חודש בלונדון וסיים שם את הופעתו עם מות העורך.

החבצלת, תחילה בעריכתם של ישראל ב"ק ויוסף ריבלין, היה ביטאונם של החסידים. אף הוא הגדיר את מטרתו בכותרת המשנה שלו, שהתחלפה מעת לעת: "מבשר שלום ירושלים, משמיע חדשות מארץ סוריא, מודיע נעלמות מארץ מצרים והודו, הקרובים אלינו, וכל דבר הדרוש לחפץ לבב אחינו דורשי ציון". העיתון הטיף ליישוב ארץ ישראל, דרש תיקונים בחייהם של יהודי ירושלים והקצה מדור ("פרחי חבצלת") לדברי תורה ולספרות יפה. אף הוא נסגר לאחר חודשים מספר. הופעתו נתחדשה בשנת 1870 בעריכת ישראל ב"ק, ישראל דב פרומקין ומיכל הכהן. מעל דפי ה**חבצלת** המחודש השמיעו צעירי ירושלים את קולם. בין השנים 1870 ל-1911, כשחדל להופיע, עבר העיתון גלגולים רבים, בין היתר בשל סכסוכים רבים בין השותפים להוצאתו.

העיתונים הללו עסקו בעיקר בענייני השעה, אך הקצו מקום אף לדברי תורה, אלא שמגיליון לגיליון גברו מאורעות השעה וצורכי היישוב על דברי התורה (נייגר, 2000; Neiger, 2004). העיתונות העברית הסדירה באירופה (**המגיז**, פרוסיה, 1856) הקצתה מראשיתה מקום לחלק שאינו חדשותי ושעסק בעיקר בדברי תורה וספרות (במינונים שונים במשך השנים). בחלקים אלה בלטה העיתונות העברית על פני ה"התחצרות", העיתונות בשפות המקום, מפני שבתחום זה יכלה להיות חדשנית וייחודית.

הדפוס בירושלים

בתקופה ראשונה זו של המו"לות העברית היו כבר בירושלים כמה בתי דפוס. בית הדפוס הראשון שחודש בארץ ישראל, לאחר שנים ארוכות שפסק בה, היה של ישראל ב"ק, שעלה בשנת 1831 מברדיצ'ב והתיישב בצפת, עקר לירושלים לאחר רעידת האדמה הגדולה בצפת (1837) והקים בה בית דפוס ב-1841 בעזרתו של משה מונטיפיורי.

בשנות התשעים השתנתה המגמה שהעדיפה יוצרים מחוץ לארץ, ועיתוני פרסמו יותר יוצרים מארץ ישראל. הפרסום הגובר של יוצרים בני הארץ בא בד בבד עם ייסודה של ההסתדרות הציונית. בשנים 1907-1909, עם עלייתם של יוצרי העלייה השנייה, חלה עליית מדרגה נוספת בספרות העברית. עיתוני בן־יהודה, **השקפה** ו**הצבי**, פתחו את דלתותיהם בפני יוצרי העלייה השנייה, ואף האיצו בהם לבנות ספרות עברית ולהיבנות ממנה. בשנת 1908 הפך **הצבי** ליומן הראשון בארץ.

על פי תפיסתו הלאומית של בן־יהודה כל יצירה עברית שהיה בה שמץ של גלות הייתה לא ראויה. פסילת הישג כבלתי רלוונטי והשכתחו והעדפת החדש, המבטא את שאון החיים בהווה, הובילו לאימוצה של ספרות רומנטית חדשה המעוגנת במקורותיו הקדומים של העם העברי. עיתוני בן־יהודה שימשו בית יוצר לספרות מקומית ילידית, וקטליטור להפנמתם של נכסי הספרות האירופית ביצירות הספרות העברית הלאומית החדשה [לנג, 1993, עמ' 349].

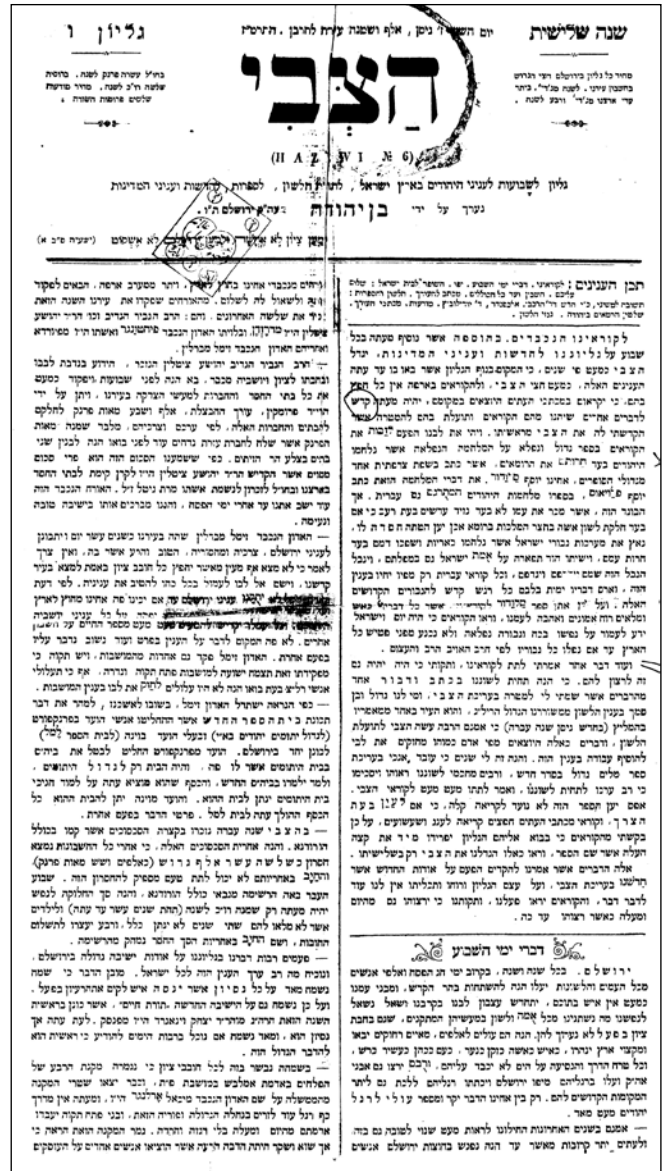
פרשת מאסרו של בן־יהודה

בחג החנוכה תרנ"ד (1893) התפרסם **הצבי** מאמר בשם "מצוות צריכות כוונה". אנשי היישוב הישן שהתנגדו לדרכו של בן־יהודה רצו להיפרע ממנו ומסרו את המאמר לשלטונות העות'מאנים בתרגום מגמתי לערבית ולתורכית. לשם דוגמה, במקום "לאסוף חיל וללכת קדימה", כלשונו, תורגם: "לאסוף צבא וללכת מזרחה". יתר על כן, הם פרסמו "מחאה גלויה" שבה הסירו מעליהם כל אחריות לדברים אלה שהיו כביכול הטפה למרידה במלכות. בן־יהודה נאסר, וסערה פרצה. לקחו בה חלק כל אישי הציבור היהודי, רבנים ומשכילים כאחד. דעת הקהל היהודית בעולם, הרחוקה מערכי היישוב הישן, נחלצה להצלתו והרב מוהליבר, מנחם אוסישקין, נחום סוקולוב, אחד העם ומשכילי היישוב החדש התערבו למענו. התערבותם הביאה לשחרורו של בן־יהודה, והוסיפה נדבך להתפתחותה של המו"לות העברית בעצם העובדה שהעיתונות עסקה בדברים אקטואליים וקהל הקוראים היה ער ומגיב. הפרשה מדגימה את הסכנות שארבו למו"ל ולעורך תחת השלטון העות'מאני כשחרב הצנזורה והמאסר הוצמדו לגרונם, ואת היחסים שבין קהלי־עיתונות־הנהגה יהודית בזמן השלטון העות'מאני.

עיתוני בן־יהודה פתחו תקופה חדשה בעיתונות הארץ־ישראלית. אופיים החילוני, התכנים הלאומיים ורוחם האירופית היו חידוש בהשוואה לעיתונים הירושלמים שקדמו להם. אליעזר בן־יהודה הסיר את מעטה הקדושה ששרר בעיתונות הירושלמית במשך עשרים שנה, הפך את כתב העת המסורתי לעיתון מודרני ובכך הצעיד את המו"לות העברית צעד גדול קדימה.

העלייה הראשונה

מאמצע המאה התשע־עשרה, וביתר שאת לאחר תחילת העלייה הראשונה ב־1882, חלו שינויים ביישוב. רעיונות ההשכלה פרצו את חומות ירושלים, שם התבצר היישוב הישן. התרבו המתנגדים ל"חלוקה", ובמקביל סייע משה מונטיפיורי לקדם את הרעיונות החדשים. הצעירים רצו לרכוש השכלה חילונית ולהפוך לפרודוקטיביים, ושכונות חדשות החלו להיבנות מחוץ לחומות. התמורות החדשות

לעבודת האדמה. בן־יהודה האמין בספרות שתושפע מהקלאסיקה האירופית בעלת שורשים במסורת העם ובחכמת ישראל, ופרסם בעיתוניו תרגומים מן הקלאסיקה העולמית, בעיקר מהספרות הצרפתית.

בתרמ"ו (1886) החל **הצבי** להציג בפני קוראיו ספרים בעלי ערך הדוגשה בכותרת המשנה מגמתו של העיתון: "גליון לשבועות לעניני היהודים בארץ ישראל, לתחיית הלשון לספרות החדשות ולעניני המדינות". מאותה שנה ואילך רבו מדורי הספרות בשמות שונים. מרביתם נכתבו בידי אב"י (אליעזר בן־יהודה) ומקצתם בידי סופרי העיתון האחרים (לנג, 1993).

את תרגומי אבי שנדפסו בהמשכים בעיתוניו, בספרים ובחוברות" (איתמר בן-אב"י, 1961, עמ' 64). בשנת תרס"א (1900-1901) רכש שלמה ישראל שיריזלי, בן למשפחה ירושלמית ספרדית ותיקה, יחד עם שותפים, את הדפוס של אליעזר בן-יהודה. בדפוס זה ראו אור עיתוני בן-יהודה, עיתונות בלדינו ולאחר מכן גם באידיש, ועיתון הפרדס נדפס בו במהדורה תלת-לשונית: עברית, לדינו ואידיש. החל בשנת 1902 ועד מלחמת העולם הראשונה הדפיס שיריזלי כמאה ספרים, מחציתם בלדינו ומחציתם בעברית. הספרים שנדפסו בעברית מנו בעיקרם תרגומים משפות זרות.⁷ בין הספרים המתורגמים הראשונים היו ספרו של לאופולד פון זכר-מזון, **מספורי היהודים** (1902) בתרגום מ' קרשבסקי (מדרכי אזרחי); **הגנובה** מאת ויקטור הוגו (1905) בתרגום בן-יהודה; **והרפגון** (קרי **הקמצן**) מאת מולייר

עוררו מחלוקות בין העולם הישן והעולם שהתחיל להתעורר. חלק אינטגרלי של עולם זה היו העיתונים ראשונים שיצאו לאור בעברית והדפוס ההולך ומתפתח.

רוחות הקידמה נשבו אחרי שהשכלה כבר הייתה נוכחת בחיים היהודיים באירופה. החל באמצע המאה השמונה-עשרה, וביתר שאת במאה התשע-עשרה, עברה החברה היהודית האירופית תהליך שסופו חילון ומודרניזציה. החברה שעד אז פעלה לפי הוראות רבניה, שספרותה המרכזית הייתה תורנית ומעטות היו בה יצירות הנכתבות לשם האסתטיקה גרידא, התפצלה לשני זרמים. קבוצה אחת, זו שמורא האל עליה, המשיכה בנטירת הגבולות הישנים ובשימור התרבות. הקבוצה השנייה עברה תהליך חילון תוך שהיא קולטת, באיחור מה, את הרוחות המנשבות ברחבי אירופה. קבוצה זו, שחבריה היו המשכילים, הצטרפה לתהליכי המודרניזציה בתחילה בקריאה ביקורתית של הכתבים הישנים ולאחר מכן הוציאה אותם מפני החדשים כדי לקדם תרבות חדשה.

גלי העלייה הראשונה, שהחלו לאחר הפוגרומים של 1881 ברוסיה הצארית, תגברו את היישוב החדש במאבקו ביישוב הישן בארץ ישראל. רבים מן העולים היו שותפים לרעיונות שינוי הערכים: לצאת מתוך "הערים הקדושות", להקים מושבות ויישובים ולהשפיע על העם לממש את רעיון העבודה ולהתפרנס מעמל כפיו. כל זאת כדי להביא לתחייה מדינית, לאומית, רוחנית וכלכלית. בתוך כך חלו שינויים גם בתחומי החינוך והתרבות. הונהג לימודי חול בבתי הספר והחלה תחייתה של השפה העברית. ברור כי תפיסות חדשות אלה היו בסיס הכרחי לכינונה של תרבות עברית חדשה ולהקמת המו"לות העברית הן כמפיצת רעיונות והן כעיסוק פרודוקטיבי ליהודים המבקשים להתפרס מעמל כפיהם.

ייסוד ספריות ציבוריות בארץ ישראל עד שנת 1904

הספרייה הציבורית הראשונה שקמה בארץ ישראל היא "בית אוסף ספרים אשר למונטיפיורי", שהוקמה בשנת 1874. כתשע שנים מאוחר יותר הוקמה הספרייה הציבורית הראשונה בראשון לציון, ובשנת 1891 הוקמה ספריית "שערי ציון" ביפו.⁸ עד שנת 1904 הוקמו למעלה מעשרים ספריות ציבוריות, כשספרי החולין שבהם תופסים מקום הולך ונרחב. קיומן של ספריות, למעשה, בכל מקום שבו ישבו יהודים, מצביע על קיומו של "עולם ספר" – ספרים וקהל קוראים ומתעניינים – המספק את הקרקע ליצירת מו"לות עברית. בתקופה הראשונה היו עיקר הספרים בלשונות זרות (בעיקר גרמנית, רוסית וצרפתית) מפני שהמקור להם היה תרומת אוספים מחו"ל, אך איזון זה החל משתנה לטובתה של העברית. כבר בשנת 1908 היו בספריית "מדרש אברבנאל" בירושלים, הספרייה שלימים תהיה לבית הספרים הלאומי, כ-2,310 ספרים בעברית ורק 749 לועזיים. מתוך כך זה היו קרוב למחצית מן הספרים ספרי חולין (שידורסקי, 1990, עמ' 331).

המדפיס שלמה ישראל שיריזלי (שי"ש) – היום המו"לי הראשון

"יהודי ספרדי, חברי לבית הספר,⁹ שלמה ישראל שיריזלי שמוך נעשה למו"ל בשם שי"ש [ראשי התיבות של שמו ושם משפחתו] ופרסם

התורכית – והשלח עוד אינו, ועורכו יתפש למלכות, כבנייהודה לפנים [...] שמחתיך ידידי הייתה אפוא לשווא. למרכז ספרותי בא"י עוד לא הגיעה השעה המוכשרת. ודאי טוב ויפה היה אילו התאחדו כל הכוחות הספרותיים בא"י והוציאו ספר שנתי מוקדש כולו לארץ ישראל ולחיי עמנו שם. ספר כזה, שנכתב ונסדר בארץ ישראל רק על-ידי סופרי ארץ ישראל היה בוודאי חביב עלינו, בני הגולה, אף אם היה נדפס באלכסנדריא. אבל מה טעם יש במאסף שמשתתפים בו סופרים מארצות שונות וענייניו גם כן מתייחסים לכל ארצות הגולה, והוא נדפס באלכסנדריא? איה היא ה"קדושה" החופפת עליו? מן הגולה בא, אל הגולה ילך וארץ ישראל מה עניינה לכאן? הציונים אמנם קדשו בקדושת ה"פרוגרמא" גם את "הארצות הסמוכות", אבל בנידון זה לא הפרוגרמא מרעת, אלא הרגש שבלב, והרגש הזה לא יתעורר במאומה למראה המילים: "נדפס באלכסנדריא" אפילו בהוספה "של מצרים" [אחד העם, אגרות, ב' ניסן תרס"ו].

כתב העת **העמר** היה יוזמה פרטית של בן-ציון, אך לא עמד מאחוריו כוח פוליטי וארגוני שתמך ביוזמה מן הבחינות הכלכלית והמורלית. וכך ראו אור ארבע חוברות בלבד של כתב העת; שתיים בשנת 1907, אחת בשנת 1908 והאחרונה בשנת 1909. למרות זאת **העמר** נחשב, כפי שמציינת בצדק נורית גוברין (1980), "כשלוך מוצלח". כמו עיתוני בן-יהודה לפניו, הניח **העמר** עוד לבנה בבניין המרכז הספרותי בארץ ישראל והצעיד את המו"לות העברית צעד קדימה.

העלייה השנייה ותשתית הקוראים והחינוך שנוצרה בעקבותיה

המפנה הממשי והמכריע בתולדות המו"לות העברית המודרנית היה בתחילת המאה העשרים. מי שחולל את המפנה הזה היו אנשי העלייה השנייה, שהחלה בשנת 1904. העולים ברובם היו חזורים בשאיפה לתחיה לאומית ולשינוי פני החברה בארץ ישראל. זהר שביט טוענת כי אחד מן הגורמים להעברת המרכז הספרותי לארץ ישראל הייתה העובדה כי "נוצר קהל קוראים קטן אך יציב סביב העתונות הפרטית והמפלגתית. קהל זה התקשה לקיים את הספרות מבחינה כלכלית, אך היה מעורב בנעשה בה ויצר תחושה שיש הד לדברי הספרות הנכתבים בארץ-ישראל" (שביט, 1983, עמ' 34). תופעת היווצרותו של קהל קוראים המזין את המערכת הספרותית בצפייה לטקסטים החלה שנים אחדות אחרי "התהייה והמבוכה בלב התחיה" שעליה מדווח דן מירון (1987): האם יש קהל קוראים עברי? האם יש מי שיזין את המערכת בצפייות, בקריאה ובקנייה של טקסטים ספרותיים?

בעלייה השנייה באו לארץ סופרים רבים והם הקימו מוסדות לימוד בשפה העברית. הקמת "הגימנסיה העברית" באוקטובר 1905 ומיקומה מאוחר יותר בלב העיר העברית הראשונה היו סימן לכך שקהל הקוראים העברי ילך ויגדל, ויהיה הד לעמלם של היוצרים והמו"לים בארץ. בתי הספר דוגמת "הגימנסיה העברית" היו גם זרז לקידום מו"לות ספרי הלימוד. לדוגמה הוצאת "קוהלת" שהחלה לפעול ביפו ב-1912 ועיקר פעולתה היה בשנות העשרים של המאה העשרים, החלה מפתחת אלטרנטיבה מקומית לספרי הלימוד שמקורם העיקרי היה באירופה.

התשתית הפיזית למרכז ספרותי ולדפוס העברי חילונית מחוץ לירושלים היא חלק מהתפתחות התשתית הפיזית שביססה את

(1908) בתרגום מ' קרשבסקי. בין סופרי המקור נציין במיוחד את א"ז רבינוביץ וספרו **ארץ נשיה** (1906), וחמישה ספרים מאת חמדה בן-יהודה (1906-1908).

הספרים נדפסו כספרי כיס על נייר זול, ומחירם היה זול ושווה לכל נפש. הודות לפעילות מו"לית זו – דוגמת "ספרי אגורה" של בן-אביגדור – היו שהכתירו את שלמה ישראל שיריזלי בתואר "המו"ל הראשון בארץ-ישראל" (ראו גניחובסקי 1989; אלבוחר 1984; גרואייבסקי, תרצ"ח). מבחינות רבות שיי"ש הוא אכן המו"ל הראשון בארץ ישראל. הוא זה שזים את הוצאתם לאור של ספרים במקור ובתרגום. שמו נשכח בחיבורים מאוחרים מפני שלא היה קשור בטבורו למפלגות הפועלים או לאישים הבולטים בעולם הספר שפעלו בראשית המאה ובשנים מאוחרות יותר בתל-אביב, אלא היה איש ירושלים, ספרדי, ללא שם או תואר בעולם הספר. מבחינות אחרות אפשר לערער על הקביעה כי בית הדפוס של שיריזלי היה הוצאה לאור של ממש, מפני שהיה חסר תכנית מסודרת ובצד המערכת לא פעלו בו אנשי ספר בולטים שילוו את בחירת הספרים והפקתם. ובכל זאת, גם אם שיריזלי לא היה הוצאה לאור במלוא מובן המילה, אפשר להכתירו כיום המו"לי הראשון בארץ ישראל בתחום הספר העברי. אף על פי ששי"ש פעל לפני ייסוד המרכז הארץ-ישראלי העצמאי, פעילותו משמשת ראיה מרכזית לכינון המו"לות העברית ולייסוד המרכז הארץ-ישראלי בשלב השני, מפני שרוב מוחלט של ספריו ראה אור במהלך התקופה השנייה הנסקרת במאמר זה (1914-1908).

התקופה השנייה (1914-1908): תקופת כינון המו"לות העברית וייסוד המרכז הארץ-ישראלי העצמאי

כתב העת העמר ועורכו ש' בן-ציון

בשנת 1905 עלה לארץ שמחה בן-ציון (שם העט של שמחה אלטר גוטמן), שכבר יצאו לו מוניטין של סופר פורה. הוא הרבה לכתוב בעיקר על הווי הצעיר היהודי בגולה. בן-ציון עלה לארץ בהחלטה נחושה לכוון בה מרכז לספרות העברית. פעילות ספרותית תמיד רחשה סביב אדם או חבורה, שריכוזו סביבם שותפים לדעה או לרעיון, או סביב עיתון, כתב עת או הוצאה לאור. מחשבה זו עמדה מאחורי החלטתו של בן-ציון לייסד את כתב העת **העמר**, שלהכנתו ניגש סמוך לעלייתו לארץ. הוא חשב לרכז סביבו סופרים עבריים ולכוון את תשתית המרכז הספרותי העברי, אך התקשה לממש את כוונותיו הטובות. הסופרים באירופה לא תמכו בו, ומכולם בלט אחד העם, הסופר הנערץ על בן-ציון ומודל החיקוי שלו בעריכת השילוח. אחד העם פקפק הן ביכולתו לשאת על כתפיו מטלה נכבדה כזו, והן ביכולתה של ארץ ישראל לקלוט אותה. כך כתב אחד העם לבן-ציון בתגובה על רעיון הקמת המרכז התרבותי בארץ ישראל בכלל ועל המחשבה להוציא לאור את כתב העת הספרותי **השילוח** בפרט:

עוד לא הגיעה השעה המוכשרת [...] בארץ ישראל כמעט אי-אפשר להשיג רשיון להוצאת עתון חדש, ואפילו אם היה אפשר לא היה הדבר כדאי, מפני שאז היה "השלח" משועבד לכל מלשין ולכל מקנא קנאת ה' צבאות. די היה לאלו להראות למי שהיכולת בידו על איזה מאמר ציוני, ועל איזה פרזה יתרה שאפשר לפרשה במובן של מרידה כלפי הממשלה

סעדיה שושני, חדר המגיה, הייתה מערכת זוטא, כאן נפגשו סופרים ומחברים, כאן רבו, כאן התווכחו, זה לא היה בית דפוס בלבד. זה היה מרכז לתרבות, צומת רוחני של היישוב [שטיין, 1955, עמ' 17].

בדפוס זה נדפס בשנת תרע"ב (1912) ספרו של עגנון, והיה העקוב למישר, בהוצאת "ברנר". באותה שנה ראו אור בדפוס זה הספרים הראשונים של ההוצאה החינוכית "קוהלת", ולאחר מכן של ההוצאה החינוכית "מולדת".

הקמת הביטאון הפועל הצעיר

בימי העלייה השנייה נוסדו שתי המפלגות הראשונות בארץ ישראל, שתייהן מפלגות פועלים, הפועל הצעיר ופועלי ציון. כל אחת מהן הוציאה לאור ביטאון משלה. שני הביטאונים החלו לצאת ב-1907. זה של הפועל הצעיר נקרא על שם המפלגה, ואילו ביטאונם של פועלי ציון יצא באידיש, ונקרא **דער אנפאנג** ("ההתחלה"). מפלגת פועלי ציון, שעם חבריה נמנו מי שלימים יהיו ראש הממשלה הראשון של מדינת ישראל, דוד בן-גוריון, ונשיאה השני, יצחק בן צבי, החלה להוציא לאור בשנת 1910 את ביטאון המפלגה **האחדות**, עיתון סוציאליסטי עברי. מטרתו של העיתון הייתה לדון במצב הפועל בארץ ישראל, לעמוד על צרכיו ולחזק את החברה היהודית בארץ ישראל. מערכת העיתון שכנה בירושלים. כך כתב נחמן סירקין בהאחדות: "בקרוב כל המפלגות הסוציאליות היה בית הדפוס בשביל הספרות המפלגתית, המוסד הכלכלי הראשון שהיה קניינם של הפועלים [...] תעשיית הספרים אינה קשורה באיזה מקום מיוחד, מפני שזו סחורה העוברת מגבול לגבול בלי שום מכס ותשלומים, ובאופן זה תוכל להתרכז בירושלים".¹¹

אחד הכותבים החשובים בהאחדות היה אהרון ראובני, אחיו של בן-צבי. ראובני עלה לארץ ב-1910 והשתלב במהירות במערכת הספרותית והפוליטית של התקופה. השתלבותו הספרותית נזקפת לזכות העובדה ש"ח ברנר הכיר בכישרונו ופרסם מכתביו".¹² תיאורי מערכת עיתון הדרך בספרו של ראובני, **בראשית המבוכה** (הראשון בטרילוגיה **עד ירושלים**), מלמדים משהו, גם אם על דרך ההגזמה וההגחכה, על התנהלות כתב העת **האחדות**.

נתגלעה מחלוקת בדבר שכר-הסופרים. סולודוכין וברנצ'וק צעקו כי להפך – בשים לב ליוקר ההולך ומאמיר – יש לדבר על הוספה במשכורת [...] גבעוני ישב בפניה וקרא את "השקפתו המדינית". סכסוכים בשאלת המשכורת נקלו בעיניו. הוא התנגד לכל משכורת. כי בשלמם לסופרים בעד כתיבתם כאילו קנו אותם בכסף [...] העורך הראשי נאם נאום ארוך להוכיח שאם לא תקוצצנה המשכורות לא תהיה תקומה לעיתונם, גם הגליון הבא ספק אם יצא לאור [ראובני, **בראשית המבוכה**, עמ' 21].

שני הגליונות הראשונים של הפועל הצעיר נדפסו בשנת 1907. תחילה יצא אחת לחודש ומשנת 1913 הפך לשבועון. בשנת 1908 נבחר יוסף אהרונוביץ לעורכו ובשנת 1909 קבעה המערכת את משכנה ביפו והעיתון נדפס בדפוס איתן. הפועל הצעיר יצא לאור כשישים שנה, עד שנת 1970. היה זה העיתון הראשון של תנועת העבודה ומטרתו, כפי שנוסחה בראש הגליון הראשון, הייתה "לברר

האלטרנטיבה לירושלים – תל-אביב-יפו. בחודש ניסן תרס"ט (1909) הוגרלו מגרשי העיר בין שישים המשפחות הראשונות (כשצדפים לבנות שעליהן נכתבו שמות חברי אגודת "אחוזות בית" וצדפים אפורות שעליהן נכתבו מספרי המגרשים שימשו בהגרלה). בסיוון הונחה אבן הפינה ל"עיר העברית הראשונה". הקמתה של "שכונת הבורגנים", כפי שראוה החלוצים, מסמנת שלב חדש ביישוב, כשעיר עברית מרכזת את החיים האזרחיים, המסחר והתרבות המתחדשת. לתל-אביב יפו יגיעו מרבית היוצרים שיעלו לארץ ובה יתבסס המרכז הספרותי החילוני.

הקמת בתי דפוס ביפו

ירושלים שהייתה תחת השלטון העות'מאני המושחת מכאן, ותחת מורא הגבאים האחראים לכספי החלוקה מכאן, התקשתה להתפתח לכלל מרכז חילוני. די היה בהלשנה אחת לשלטונות, בתרגום מעוות לתורכית ולערבית של מאמר מודפס, והמדפים והמור"ל היו עומדים בסכנה (כפי שראינו במקרה של בן-יהודה). הדפוס החילוני קנה לו אויבים רבים בירושלים משום שהגבאים ראו בו סימן ברור לירידת כוחם ולכך שירושלים נפתחת לעולם.

המדפים אהרון איתן עלה לארץ ב-1907 והשתכן ביפו. איתן, שהיה בעל דפוס ברוסיה, הביא אתו מכונת דפוס פשוטה (מדפסת רגל) והקים את הדפוס הראשון ביפו.¹³ מאחר שלא היה לו רישיון (פיירמאן) להפעיל בית דפוס, הדפוס החל להתפתח רק לאחר מהפכת התורכים הצעירים ב-1908, עם חקיקתה של החוקה החדשה. אחיינו של איתן, סעדיה שושני (רוזנרוט), שעבד אתו, כתב: "החלטנו לעסוק במקצוע ויהי מה. השגנו מכש עתיק והיינו עובדים בלילות. התפוקה הייתה אלף הדפסות ללילה, אחד היה מורח את הצבע על הסדר והשני היה מפעיל את המכש. ככה עבדנו במשך זמן מסוים עד שנוכחנו שאין כל תכלית. והחלטנו להערים על השלטון התורכי. הבאנו לדפוס את האמריקנה' (מכונה משוכללת, מ"נ) והתחלנו לעבוד עליה על אפו ועל חמתו של השלטון" (אוליצקי, 1973, עמ' 141). מודעה מאותם ימים **בהפועל הצעיר** (חשוון תר"ע) מאשרת:

בית הדפוס של א. איתן ביפו התרחב. נתקבלה מכונת-דפוס גדולה והדישה, נתוספו אותיות חדשות, עבריות ולועזיות במכל המינים בכמות גדולה, מעשיו יכול בית הדפוס, מלבד העבודות הרגילות, לקבל עליו הדפסת עתונים ספרים וכל מיני עבודות בכמות מרובה. כל העבודות מתמלאות בזמן ובמחירים נאותים. אצל בית הדפוס נמצאים: בית כריכה מכונת-אירופי, בית מסחר גדול של נייר, מכשירי כתיבה ולימוד, וחרושת של חותמות קאוצ'וק [מצוטט אצל אוליצקי, שם, עמ' 142].

ביפו לא חסרו מלשינים, אך התערבות הקונסול הרוסי הצילה את איתן ממאסר.¹⁴ בשנה השנייה לפעילותו של בית הדפוס, בשנת 1909, החל הפועל הצעיר להופיע בדפוס זה.¹⁵ דפוס איתן הפך עד מהרה לבית הדפוס בה' הידיעה של תקופת העלייה השנייה.

אם יפו הייתה לבו הפועם של היישוב בימים ההם, הרי בית-דפוסו של איתן הוא לב לבו, שכן בו נדפסו גליונות "הפועל הצעיר", הפרסומים של הסתדרות המורים, חוברות "מולדת", הוצאת "לעם", ובחדרו של

ברל כצנלסון ושיי עגנון

השכלה חקלאית, הרחבת ידיעת הארץ, ופיתוח התודעה לבעיות חברתיות בכלל ואלה של היישוב בפרט. סביב מועדונים אלה והדמויות המרכזיות של התקופה (י"ח ברנר, א"ד גורדון, ברל כצנלסון) התהוו חיי הרוח של התקופה. שידורסקי (1990) טוען כי אף על פי שספריית הפועלים הארץ-ישראלית היא תופעה שהורתה בספריית הפועלים האירופית ובארגוני הפועלים במזרח אירופה, היא הותאמה לצורכי הארץ. רובם של הספרים במועדונים לא היו בעברית אלא ברוסית ובאידיש, אך היו בהם גם ביטאונים וספרים בעברית. מיסודם של מועדוני הפועלים החל עם ייסוד מפלגות הפועלים, והם החלו להתפשט החל בשנת 1907. עצם קיומם ופעולתם מצביעים על קיומו של קהל קוראים צמא לספר, המשמש חלק משמעותי מן המרכז הספרותי הצומח.

ברנר כדמות כריזמטית – עורך, מתרגם ויזם מו"לי
יוסף חיים ברנר עלה לארץ בשנת 1909 כשמאחוריו פעילות ספרותית כיוצר, כמתרגם וכעורך. הוא היה מהדמויות המרכזיות של העלייה השנייה ובתולדות הספרות העברית בארץ ישראל ואחד הסופרים הקבועים בעיתון הפועל הצעיר. כבעל ראייה ביקורתית חודרת פרסם בעיתון רשימות ספרותיות ומאמרים פובליציסטיים רבים הן בחתימתו והן בפסבדונים. תנופת עבודתו הספרותית בארץ הפכה אותו סמוך מאוד לבואו לנותן הטון העיקרי, לסמכות הגדולה והכמעט בלעדית של הספרות העברית. דב קמחי, מסופרי העלייה השנייה, היטיב לעמוד על ההבדל בין בן-ציון לברנר: "ואף אמנם לא היה אז בעינינו ניגוד גדול יותר מאשר שני סופרים אלה בארץ: הוא, הג'נטלמן, המצוחצח, המהדר בלבושו, הצועד נכבדות, כשואף להגביה עוד יותר את קומתו משכמו ומעלה, והלה, הצדיק הנזיר, המשרך צעדיו לצדי דרכים אבלות ומשקיע מבטו בקרקע, שלא לדחוק, חלילה, רגלי שום שכניה" (קמחי, תרצ"ח, עמ' 53). עגנון אף הוא עמד על ההבדלים ביניהם: "הוא היה אסתאט", אמר על בן-ציון, "בעוד שברנר היה איש המוסר. בן ציון היה אופטימיסט וקיווה לייסד

לעצמנו את מהותנו או בתור פועלים את החוקים שעליהם אנחנו צריכים להישען במעשה זה או אחר, את הגבול אשר עד כה אנחנו משתמשים באותם האמצעים שמשמשים בכל הארצות ושממנו והלאה אנחנו מחויבים ללכת בדרך מיוחדת". חשיבותו של הפועל הצעיר חרגה מעבר להשפעה מפלגתית צרה בעיקר בשל דמותו של ברנר. סביב העיתון ועורכו התרכזו סופריה ומשורריה של ארץ ישראל, שהפכו לשותפים פעילים ולבעלי עניין: שיי עגנון, דבורה בארון, יעקב רבינוביץ, שלום שטרייט, משה סמילנסקי, אשר ברש, וא"ד גורדון.

הקמת מועדוני פועלים (קלובים) כספריות ציבוריות

אור קלוש האיר את שני חדרי הקלוב. השולחנות והכסאות וכן שאר כל הכלים לא היו מכלל הכלים המרחיבים את הדעת [...] אותו לילה ליל פשוט היה. לא היו בו לא וועידות ולא אסיפות. ישבו להם חברינו, מהם שתו תה, מהם קראו בעתונים, מהם דיברו זה עם זה, מהם לא קראו ולא שתו ולא דיברו, אלא ישבו בינם לבין עצמם והרהרו [...] בקצה השולחן יושב גוריסקין וקרא בספר. גוריסקין יושב ולא הרהר, לא דברים של מה בכך ולא דברים העומדים ברומו של עולם, אלא ישב וקרא. גוריסקין אינו מאותם שסוברים שהכל אדם מוצץ מעצמו, אלא יודע שכל הרוצה להיות סופר צריך לקרות הרבה וללמוד הרבה ולהרחיב תחום ידיעותיו. כבר הניח גוריסקי את כל מחשבותיו ואינו מבקש אלא להיות סופרה של ארץ-ישראל [...] יושב לו גוריסקין חברינו וקורא בספר חדש, שבחמלת הספרן עליו השאילו לו קודם שקרא בו בעצמו. ראשו שקוע בספר ושלוחות שפות רצות משורה לשורה, כקיסמים שמורים בהם לתינוקות.¹³

לצד הקמת מפלגות פועלים וכלי מבטאן, וביסוס התפיסה הפועלית בארץ ישראל, הוקמו מועדוני פועלים במושבות ובערים שפעלו כספריות ציבוריות. מראשית פעולתן ביקשו מפלגות הפועלים לא רק לדאוג לצרכים החומריים של הפועל אלא גם לצרכיו הרוחניים ולחנכו. בין עקרונות החינוך עמדו הפצת הלשון העברית, הפצת

מחאה. המרכז הספרותי בארץ קם לתבוע את עלבוננו של סופר עברי שחופש הדעה והביטוי שלו נפגע. גם אלה שלא הסכימו עם דעותיו של ברנר נחלצו לעמוד לימינו ולימין חופש הביטוי (גוברין, תשמ"ה).

המאמר "הז'אנר הארצישראלי ואביזריהו"

כמה חודשים לאחר מכן התפרסם סיפורו של ברנר "מכאן ומכאן", סיפור מחיי ארץ ישראל, ובו הופיע תיאור קריקטורי של מערכת עיתון בשם "המחרשה". ברנר תאר את העיתון כריק מתוכן וכמיסוד על קיבוץ נבנות. המאמר עורר תגובות נזעמות, מפני שחברי מערכת הפועל הצעיר חשבו שמדובר בהם. בעקבות כך פרסם ברנר את המאמר "הז'אנר הארצישראלי ואביזריהו", שהוא מעין מכתב פרטי שכתב, ובו לגלג באוזני ידיד על הז'נר הארצישראלי שתפס מקום נכבד ביצירות הנכתבות בארץ ישראל "עד כמה שהוא המשך – הגלות, סדנא כגלותא, אינו מעניין, ובחדש שבו – עדיין אין קביעות וטיפוסיות" (ברנר, 1911, עמ' 9). הכמיהה ליצירות שרוח ארץ ישראל שורה עליהן מולידה תוצאה הפוכה: "השקר ששורר פה בכלל בתפיסת ובהבנת החיים, ההתנפחות והזיוף האוכלים פה כל חלקה, גם זו שהייתה יכולה להיות טובה, ושנספחים כספחת וכטבע שני לכל תנועה ולכל פינה שאתה פונה כאן – כל זה יש בכוחו להחניק פרחי כל ז'אנר אמיתי בעודם באיבם" (ברנר, שם, שם; הז'אנר, כתבים, חלק ב, עמ' 269).

המאמר היה לז'אנר דבר בביקורת העברית בכלל ושל ברנר בפרט. יש בו הצהרה מפורשת של ברנר על אסתטיקת הכתיבה שלו. כפי שציין שקד (תשמ"ג), ברנר דרש לגעת באמת הקשה ויצא כנגד הספרות הז'נרית (יעבץ, וילקנסקי, צמח, סמילנסקי), שסגנונה המרומם ומהותה הנאיבית פיארו ללא ביקורת וללא אירוניה את הארץ ואת המפעל הציוני. המאמר חולל מהפכה בספרות העברית שנכתבה באותם ימים כשנקבעו אמות מידה מחודשות לספרות העברית, אמות מידה שביקשו להרחיק החוצה כל גילוי של יפויף בתיאור הארץ.

הוצאת "לעם" – ההוצאה לאור המוסדרת הראשונה בארץ ישראל

החיבור בין ברנר ומפלגת הפועל הצעיר הוליד את ההוצאה לאור המוסדרת הראשונה בארץ ישראל, קרי, הוצאה העובדת עם תכנית קבועה מראש והמערכת כוללת אישים בולטים בתחום הספר. הקשר שלה למפלגה פוליטית הבטיח את מעמדה ובמידה מסוימת את חוסנה הכלכלי היחסי. ההחלטה על הקמת ההוצאה התקבלה ב־1908, אך היא החלה לפעול בשנת 1910. מטרתה, כפי שנוסחה בחוברת הראשונה שהוציאה לאור, **האדם והטבע**, הייתה "למלאות את החיסרון בחוברות מדע ופולטריות בשביל ההמון העברי בארץ ישראל ובתורכיה" (חוברת מס' 1, תר"ע). התחומים שבהם עסקו החוברות היו מגוונים: בעיקר מדעי הטבע ומדע הארץ, אך גם דברי ימי ישראל והעמים, אומות ואישים, תקופות, תנועות פועלים וכדומה. היו אלה חוברות שוות לכל נפש הן בתוכן והן במחירן, להרחבת ההשכלה היהודית והכללית.

חברי הוועד המנהל והוועד הספרותי של ההוצאה היו דמויות מפתח אינטלקטואליות, ובהן י"ח ברנר ויוסף אהרונוביץ. בצד המו"לי של הוצאת החוברות טיפלו יעקב הפטר, יוסף שפרינצק

מין ספרות ארץ ישראלית חדשה, בעוד אשר ברנר היה פסימיסט" (באר, 1992, עמ' 44).

עם בואו נרתם לעשייה ספרותית טוטלית בכתיבה, בתרגום, בהשתתפות בייסוד הוצאות לאור וכיום מו"לי, בייסוד הוצאה לאור משלו. הוא כתב ארבעה סיפורים ובהם התבוננות מפוכחת בארץ וביושביה: "אגב אורחא", "בין מים למים", "עצבים", והידוע והחשוב מכולם: "מכאן ומכאן". ברנר הוציא לאור בין השאר את הקובץ הספרותי **רביבים** ואת ספרו של עגנון, **והיה העקוב למישור**. כתביו של ברנר ראו אור בשנת תר"ע (1910) בהוצאת בית מסחר לספרים "קורגליאקוב" ביפו.

לצד פעולתו כיום מו"לי וכשותף למפעלי מפלגות הפועלים תפס ברנר מקום חשוב בזכות מאמריו. מאמרים אלה סימנו את עצמאותו הרעיונית-אידיאולוגית של המרכז הקם בארץ ("מאורע ברנר") ואת עצמאותו הספרותית (פרסום המאמר "הז'אנר הארצישראלי ואביזריהו").

מאורע ברנר

זמן קצר לאחר בואו לארץ נקשר שמו של ברנר בסערה שזעזעה את דעת הקהל הארצישראלי וזכתה לשם "מאורע ברנר". בנובמבר 1910 התפרסם ב**הפועל הצעיר** מאמר של ברנר במדורו הקבוע "בעיתונות ובספרות (הערות וציונים)" תחת שם העט יוסף חבר, ובו הביא לידי ביטוי את דעותיו האתאיסטיות. הוא טען בו כי ספרי חול רבים שיצאו לאור בדורות האחרונים קרובים אליו, גדולים בעיניו ועמוקים יותר מספר התנ"ך. כדבריו: "מן ההיפנוז של עשרים וארבעה ספרי הביבליה השתחררתי זה כבר, כבר [...] גם הברית החדשה" – ספרנו הוא, עצם מעצמנו. ואת זה שאני מכניס בשבילי (לא כל חברי יסכימו לי – אני יודע!) את הברית החדשה לתוך ירושתנו הרוחנית, אין אני חושב לאיזו מהפכה ברוח" (ההדגשה במקור; **הפועל הצעיר**, 24.11.1910). הוא ביטל את התופעה של המרת הדת בקרב הצעירים ביהדות מזרח אירופה כחסרת חשיבות: "מה היה לנו מהם קודם, כשהלכו או לא הלכו אל הטמפל היהודי, ומה הפסדנו מזה, שקמו והיו עליהם להנאתם את המים הקדושים?" (שם, שם).

דברים אלה עוררו סערה רבת בצייבור היהודי בארץ ובעולם, שנמשכה כשנתיים ימים. בוויכוח הציבורי לקחו חלק האישים הבולטים מראשי הציבור בארץ כאחד העם, בן-גוריון, בן-יהודה ואחרים. ברנר הואשם בכפירה ובהסתה להתנצרות.

אחד העם תמך בעמדת ועד חובבי ציון באודסה והודיע כי יסיר את תמיכתו ב**הפועל הצעיר**, כפי שכתב לידידו מרדכי בן הלל הכהן ביפו, מי שהיה מראשי חובבי ציון: "מושגים נפלאים יש להם לאנשים האלה על-דבר צדק ויושר. לפי דעתם, מחויבים אנו, הבורגנים הריאקציונרים, לא רק לשמוע את דבריהם במנוחה, כי אם גם לעזור להם עזר חמרי ומוסרי, בשביל שיוכלו לחלל קדשי האומה באופן גס ומכוער שלא נמצא דוגמתו בשום מכתב-עתי [כתב עת] בעל נימוס בלשונות האומות הקולטוריות באמת" (אחד העם, תשי"ז, עמ' 210).

האיום בהסרת התמיכה של אנשי אודסה התסיס את אנשי **הפועל הצעיר** והסעיר את הרוחות בקרב סופרי ארץ ישראל, שקראו לאספת

בן-ציון, ומשעלה ברנר היה לידידו ולאיש שיחו. בחודש דצמבר 1911 סיים עגנון את כתיבתו של והיה העקוב למישור, ושלה אותו לברנר שישב אז בירושלים. ברנר מצא את הסיפור כבעל ערך אמנותי רב. הוא כינס סופרים ואנשי רוח, קרא את הסיפור לפנייהם ובאותו מעמד החליט לפרסמו כשלב ראשון בהמשכים בהפועל הצעיר וכשלב שני להוציאו לאור כספר.

על כך סיפר עגנון במעצמי אל עצמי:

כסף לא היה לברנר. נתגלגלו מעות לידו היה מוציא פחות משליש על עצמו לצרכיו ההכרחיים והשאר על אחרים [...] נוהג היה ברנר שהיה חוגר את המכנסים ברצועה של עור, משנתרפתה רצועתו והוצרך לקנות לו חדשה נתפתה למי שנתפתה לקנות לו כתפיות כדרך כל אדם מן היישוב. עכשיו שהוצרך לארבעה חמשה פרנקים לשם הוצאת ספר עברי החזיר את הכתפיות לחנווני וחזר לחגור עצמו ברצועתו הישנה והמרופטת. בבקשה מכם הנמצא בזה איש שמוותר על עצמו בשביל ספר של אחר [עגנון, תשל"ו, עמ' 132].

הוויתור על ה"שלייקס", כתפיות המכנסים, של ברנר הוא קוריוז, אך הוא מעיד על המחויבות שחש ברנר לספרות העברית בכלל, ולהוצאת ספרו של עגנון בפרט.

הוצאת "יפת"

שיתוף פעולה נוסף בין ברנר ועגנון היה בהקמתה של הוצאת הספרים "יפת", שהחלה לפעול בשנת 1911. בזיכרונותיו לקח עגנון לעצמו זכות ראשונים על רעיון הקמת ההוצאה: "זכות מיוחדת רואה אני לעצמי שאני הייתי בעל הרעיון הזה שחשיבותו מרובה לתולדות התרגומים וכן לתולדות הספר בארץ ישראל" (עגנון, תשל"ו, עמ' 178).

שמה של ההוצאה העיד על מטרתה; ואמנם היא עמדה על הצורך בתרגום שיטתי של הקלאסיקה העולמית. "אמנם נעשו נסיונות כמעט בכל תפוצות ישראל להריק לתוך פכים קטנים של יעקב מיפיותו של יפת. ואולם הכל נעשה לרוב במקרה, ע"פ הכרת היחיד ואחריות היחיד, בלי קשר עם העבר ובלי צפיה לעתיד. וקושי העבודה ומעוט הכחות והאמצעים הניאו עד עתה את מחוללי התנועה בספרותנו לגשת אל עבודה זו בשטה וסדר, בשאיפה חזקה ובמגמה ברורה. המצב הזה הביא לידי יסודה של הוצאתנו הקטנה"¹⁵.

העושים במלאכה היו בין השאר א"ז רבינוביץ, ר' בנימין, דוד שמעוני, יעקב טהון וכאמור י"ח ברנר וש"י עגנון. מי שסייע להוצאה זו בפרט, ולהוצאה לאור של ספרות בכלל היו שני אחים, פרדסנים מפתח תקווה, שלום וישעיהו שטרייט, שהיו היוצא מן הכלל שהעיד על הכלל, שכן באותה תקופה לא היו נדבנים לספרות בארץ ישראל.

ההוצאה החלה בהגשמת הפרוגרמה שלה והוציאה שלושה קבצים ספרותיים, ובהם קובץ "תרגומים שלמים ומדויקים ממיטב הספרות הכללית" משל מ' לרמונטוב (דימון), ר"ו אמרסון (גיתה או הסופר), ל' טולסטוי (מות איוון איליץ'), י"ו גתה (יסורי ורטר הצעיר), א"ס טורגניב (שלה חי, השומר בלילות) ואחרים.

דרכה של ההוצאה צלחה רק עד 1913. היא סבלה ממחסור באמצעים כספיים ובמתרגמים. עם זאת שמור לה מקום של כבוד

איתמר בן אב"י

ונחום טברסקי, שלימים היה בעל הוצאה משלו ומייסדי התאחדות המו"לים.

בשנה הראשונה להיווסדה הוציאה הוצאת "לעם" 11 חוברות שנדפסו ב-26,000 עותקים ונמכרו בארץ ובחו"ל. בשנה שלאחר מכן הופקו כ-14 חוברות ונמכרו ב-3,000 עותקים כל אחת. בעקבות פעולות פרסום ושיווק בשנה השנייה לייסוד ההוצאה התרחבה פעולתה. נדפסו 14 חוברות, היקף המכירות עלה, מספר המנויים עלה, אך עם זאת נשמעו טענות שהרמה ירדה. בשנה שלאחר מכן הוכפל מספר החוברות היוצאות והן מצאו מהלכים לארצות אירופה. ההוצאה המשיכה את פעולתה עד ראשית מלחמת העולם הראשונה, ב-1914. בסך הכול יצאו בהוצאת "לעם" 89 חוברות.¹⁴

מפלגת הפועל הצעיר המשיכה בפעילות מו"לית ענפה לאחר מלחמת העולם הראשונה. היא ייסדה את "ספריה עממית" הייתה זו סדרה של חוברות בנושאי מדע וספרות. ההוצאה שרדה רק שנתיים. החוברת הראשונה שיצאה לאור במסגרת זו הייתה המוצא מאת ברנר, ולאחריה ביער בחדרה של דוד שמעוני (שפירא, 1967). החשיבות בהוצאה נעוצה בשמה. אפשר לראות בספרייה זו את הזרע לרעיון שמפלגת פועלים צריכה לדאוג להשכלה (המדעית ובהמשך הספרותית) של כלל העם, ובמידה רבה אפשר לראות בה גם את המקור ל"ספריה לעם" של "עם עובד" שהחלה להופיע עשרות שנים מאוחר יותר.

שמואל יוסף עגנון (1908)

ברנר הבין שכל עוד תלויה ארץ ישראל במרכזיה הספרותיים של אירופה, ביוצריה, ביצירתם ובכספם, לא יעמוד המרכז הארץ-ישראלי על רגליו. הוא עשה כל שביכולתו, במאמץ בלתי נלאה, להביאו לעצמאות. דומה היה ששום דבר לא עמד בדרכו, גם לא המחסור שבו היה שרוי כל ימיו. סמלית היא פרשת הוצאתו לאור של והיה העקוב למישור מאת עגנון.

מיד עם עלותו של שמואל יוסף עגנון לארץ בשנת 1908 עמדו הסופרים הבולטים בארץ על כישורו. תחילה היה בן טיפוחיו של ש'

השחיתות השלטונית, תיקונים חברתיים ומתן חופש ללאומים השונים תחת שלטון האימפריה. אמנם היה זה אך לתקופה קצרה של שנים אחדות, אך המשמעות המעשית עבור המרכז התרבותי הארץ-ישראלי הייתה חופש רב יותר למדפיסים בכלל ולעיתונות בפרט.

טרם המהפכה הייתה קבלת רישיון לבית דפוס ולהוצאת עיתון כרוכה בנסיעה לאיסטנבול. הרישיון ניתן לבעלי אזרחות עות'מאנית בלבד, ובשל החלוקה למחוזות של האימפריה התורכית יכלו אנשי ירושלים לקבל רישיון רק בבירת האימפריה, איסטנבול. המבקשים נאלצו להמתין זמן רב לרישיון, שכן בדרכם עמדו פקידים זוטרים וגבוהים שדרשו כי ישלשלו לכיסם שלמונים למען אישור הבקשה.¹⁶ אברהם משה לונץ המתין כשבעה חודשים עד שהשיג פירמאן. קשיים אלה – זמן ההמתנה, הדרכים המשובשות לבירה התורכית והשחיתות הפקידותית – יצרו מצב שבו מדפיסים רבים העדיפו להדפיס את ספריהם באופן לא חוקי, תוך הימנעות מציון שם המדפיס ומקום ההדפסה.¹⁷ עובדה זו פגעה בדפוס בסוריה הדרומית (א"י) אך לא לחלוטין. כאמור, זעיר פה זעיר שם החלו להופיע בתי דפוס, אולם עם המהפכה של התורכים הצעירים יכלו אלה, שהתקיימו בקושי, להתחיל לפרוח.

סיכום

התבוננות מקרוב בשש השנים שקדמו למלחמת העולם הראשונה, מ־1908 עד 1914, מראה כיצד צמח בארץ ישראל מרכז ספרותי-תרבותי שהכיל את כל המרכיבים ההכרחיים למרכז כזה: יוצרים, קוראים ומתווכים תרבות, ובראשם מו"לות של ספרים ועיתונים, ההכרחיים לתקשורת בין המעגל הפנימי ב"רפובליקה הספרותית", מעגל היוצרים, לבין המעגל החיצוני, מעגל הקוראים. מאמר זה חיבר בין גורמים טכנולוגיים, פוליטיים, היסטוריים, פנים ספרותיים וחוקי-ספרותיים, כדי להצביע על התנאים שהובילו להקמת המרכז העצמאי בארץ ישראל. לפני 1908-1909 נראו ניצנים בדמות עיתונים, בתי דפוס וראשוני היוצרים ויזמי התרבות, שיצקו את היסודות הפיזיים והמנטליים להקמת המרכז הספרותי בארץ ישראל. בשש השנים שלפני מלחמת העולם הראשונה מתרחשת הקפיצה ההופכת את היסודות שנוצקו לבית. בשנים אלה התבסס המרכז התרבותי בארץ כעצמאי מבחינה אידאולוגית ומן הבחינה הספרותית בזכותו של ברנר. פעלו כאן סופרים כעגנון, ראובני ובארוך; ידיו של הדפוס מלאו עבודה; ברקע פעלו שתי מפלגות פועלים, לכל אחד ביטאונה; ואת כולם הזין קהל קוראים חילוני ער ומגיב, שהתרכז, בעיקר, בתל-אביב-יפו. חיבור כל אלה יחד מצביע על השנים 1908-1909 כשנים בהם שבה החלה לפעול המרכז התרבותי הארץ-ישראלי בכלל, והמו"לות העברית בפרט.

מלחמת העולם הראשונה בלמה את תהליכי ההתפתחות של המו"לות העברית, אך לקראת העשור השני של המאה העשרים יצא המרכז הספרותי העברי אל המרחב והמו"לות העברית עברה לשלב הבא, שהתחיל עם העלייה השלישית והרביעית ועם עליית ביאליק וחבורתו לארץ (1924). הם לא הגיעו לארץ לא נושבת אלא למרכז תרבותי פעיל, שהמו"לות התקיימה בו כבר למעלה מעשור ומחצה.

במרכז הספרותי המתהווה בארץ ישראל, שכן חשיבותם של טקסטים מתורגמים באותם ימים, כשהיצירה המקורית החדשה הייתה עדיין בראשיתה, הייתה רבה. הם צמצמו את הצורך בקריאה בלשונות זרות ועשו למען התפתחותה של הספרות העברית. גם קבצים אלה הודפסו בדפוס איתן.

עליית יוצרים לארץ ישראל עד 1912

כפי שכבר צוין, תרומה חשובה להפיכת ארץ ישראל למרכז של הוצאה לאור הייתה לעלייתם של יוצרים חשובים. בין היוצרים שעלו לארץ בתקופה זו של ראשית המו"לות העברית, מלבד אלה שהוזכרו עד כה נציין את הסופרים ר' בנימין (יהושע פלדמן רדלר, עלה ב־1907), יצחק לופבן (1908), שלום שטרייט (1908), רחל בלובשטיין (1909), דוד שמעוני (1909), אהרון ראובני (1910), יעקב רבינוביץ (1910), מרדכי טמקין (1911), דבורה בארון (1911) ויעקב פיכמן (1912). אשר ברש ויעקב שטיינברג שעלו ב־1914 השלימו את החבורה המכובדת של יוצרים שנוכחותם יחד יצרה את הגרעין של המעגל המרכזי של "הרפובליקה הספרותית" שקמה באותן שנים.

הקמת "המשרד הארצישראלי" של ההסתדרות הציונית

היו גם אירועים חוקי-ספרותיים שסימנו את הפיכת ארץ ישראל למרכז תרבותי. בשנת 1908 הוקמה בארץ שלוחה של ההסתדרות הציונית בראשות ארתור רופין, "המשרד הארצישראלי". המשרד הוקם בעקבות הקונגרס הציוני השמיני, שנערך שנה קודם לכן, ובו בחרה התנועה הציונית בקו שחיבר בין שתי המגמות המרכזיות שפעלו בה: "הציונות המדינית" נוסח הרצל, שקראה להקדים למעשה ההתיישבות פעולות מדיניות-דיפלומטיות לשם השגת לגיטימציה מאומות העולם, ו"הציונות המעשית" נוסח הנציגים מרוסיה, שדגלו בפעולה אקטיבית בארץ ישראל כלי להמתין לאישור אומות העולם. קו הפעולה החדש ששילב בין המגמות, "הציונות הסינתטית", הוביל להקמת "המשרד הארצישראלי" שפעל לרכישת קרקעות, לעידוד בעלי הון להשקיע בארץ, לייסוד חוות חקלאיות להכשרת פועלים ולהקמת יישובים. הקמת המשרד ציינה מפנה בתפיסת ארץ ישראל מ"ארץ ישראל של מעלה" ל"ארץ ישראל של מטה". העברת הדגש לארץ ציינה גם את מפעל המו"לות כחלק מן התחייה הציונית הכללית. "המשרד הארצישראלי" מילא תפקיד חשוב בשנות המשבר הקשות של מלחמת העולם הראשונה. הוא קיים את המרכז הספרותי באמצעות תשלום לסופרים עבור תרגומיהם.

מהפכת התורכים הצעירים בתורכיה

מאורע חוקי-ספרותי אחר שהיה בעל משמעות עבור המו"לות העברית הוא מהפכת התורכים הצעירים. באוגוסט 1908 עברה על תורכיה טלטלה עם הניסיון הראשון למודרניזציה באימפריה העות'מאנית המתמוטטת. תנועת "אחדות וקידמה", הידועה בשם תנועת התורכים הצעירים, תפסה את השלטון המרכזי תוך שהיא מבטיחה הפסקת

הערות

- 1 בהקשר זה יפה לקרוא את "פרק זכרונות מן הרפובליקה הספרותית" הפותח את ספרו של דן מירון, **בודדים במועדם** (1987), ועל לקחיו משיעורי מורו שמעון הלקין.
  - 2 אני מקבל את העמדה המקובלת כיום במחקר כי אין לתפוס את הקטגוריות "חילוני" ו"דתי" כדיכוטומיות. הכוונה בקטגוריה "חילוני" ו"תרבות חילונית" היא לתרבות הנוצרת מחוץ לתחומה של האורתודוקסיה, שאינה תרבות של קודש דתי הכפוף למורא האל.
  - 3 על מרכיבים אלה אפשר לקרוא בנייתוחה של זהר שביט (1994) על עלייתם ונפילתם של המרכיבים הספרותיים היהודיים באירופה ובאמריקה.
  - 4 לרקע ראו את חיבוריה של זהר שביט, 1984, 1993, 1999.
  - 5 ראו ספרו של שידורסקי (1990) הגדוש בפרטים ובנתונים על עולם הספר בארץ ישראל עד 1920. על ספריית "שערי ציון" ראו בעיקר עמ' 25-71.
  - 6 הכוונה לבית הספר "תורה ומלאכה" של חברת "אליאנס", שמנהלו הראשון היה נסים בכר.
  - 7 לרשימת הספרים המלאה ראו באתר הביבליוגרפיה של הספר העברי ר"ל-תש"ן: <http://www.hebrew-bibliography.com/> ולפירוט נוסף ראו אלבוחר 1984.
  - 8 היה ניסיון קצר קודם, של אברהם חיים זילברמן ומרדכי אדלמן, להקמת בית דפוס בשם "ירא שמים" בשנות השמונים של המאה התשע-עשרה. בית הדפוס לא האריך ימים הן בשל רדיפת התורכים והן בשל הדרישה המצומצמת לדברי דפוס ביפו של אותם ימים. אברהם חיים זילברמן חזר לירושלים והיה למנהל בית הדפוס של לונגן.
  - 9 באותה עת היה נהוג משטר הקפיטולציות. במסגרת זו נתינים זרים שחיו תחת המשטר העות'מאני נהנו מחסותם של הקונסולים של ארצותיהם.
  - 10 מפלגת הפועל הצעיר הקימה את הדפוס שלה כקואופרטיב רק באדר תרפ"א (1921).
  - 11 סירקין, נ', "בניין קואופרטיבי". **האחדות** (14.2.1913), עמ' 3. הדפוס בו ראה עיתון **האחדות** אור זכה להצלחה גדולה בעיקר לאחר העתקת הדפוס מירושלים ליפו בסוף שנת 1918. בשנת 1919 עבר הדפוס לדירת חמישה חדרים בליינבלום בתל אביב. הדירה הייתה משותפת לדפוס ולברנר, שהיה אז עורך **האדמה**.
  - 12 ראו ספרו של יגאל שוורץ (1992). הרומן של ראובני **בראשית המבוכה** ראה אור בהמשכים ב**האדמה** (1920-1921) שבעריכת ברנר.
  - 13 עגנון, **תמול שלשום**, ספר ראשון, מאמר תשיעי: בקלוב הפועלים, עמ' 106-113. פרק זה מתאר יפה את הווי קלוב הפועלים ביפו. בהמשך מתאר עגנון את העורך, יוסף אהרונוביץ, שכיסו בגדי "משמשים לו תיק למערכת הפועל הצעיר".
  - 14 על הפרוגרמה של "לעם" ראו אצל שביט (1983) עמ' 398.
  - 15 **יפת**, חוברת א, תרע"ב, מצוטט בשביט, 1983, עמ' 400-402.
  - 16 על פירוט הקשיים שעמדו בפניו של מדפיס ועל החלוקה הפרודורלית של "סוריה הדרומית" ראו: אוליצקי, 1973.
  - 17 בעמוד השער של **הפועל הצעיר** בשנתו הראשונה (1907), עת נדפס בירושלים, הדפיסו "נדפס פה בקהיר".
- מקורות**
- אבן-זוהר, א' (1980). "הצמיחה וההתגבשות של תרבות עברית מקומית וילידית בארץ ישראל 1882-1948". **קתדרה**, 6, 165-189.
- אוליצקי, י' (1973). **אמנות הדפוס – 400 שנים לאמנות הדפוס בארץ ישראל**. גבעתיים-רמת-גן: המוזיאון לאמנות הדפוס ומפעלי נייר חדרה.
- אחד העם (תש"ז). **אגרות**. ד. תל-אביב: דביר.
- אלבוחר, ש' (1984). "שלמה ישראל שירזלי (שי"ש): איש ירושלים". **שבת ועם** ה' (1), 261-278.
- באר, ח' (1992). **גם אהבתם גם שנאתם**. תל אביב: עם עובד.
- בורדיה, פ' (1980/2005). **שאלות בסוציולוגיה**. מצרפתית: אבנר להב וניצה בן-ארי. תל אביב: רסלינג.
- בן-אב"י, א' (1961). **עם שחר עצמאותנו**. ירושלים: הועד הצבורי להוצאת כתבי אימרת בן-אב"י.
- ברנר, י"ח (10 באוגוסט 1911). "הז'אנר הארצישראלי ואביוניה". **הפועל הצעיר**, שנה רביעית, גיליון 21, 9-11.
- (תשכ"ב). **כתבים**. ב. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- גוברין, נ' (1980). **העומר, תנופתו של כתב עת ואחריתו**. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- (תשמ"ה). **מאורע ברנר – המאבק על חופש הביטוי**. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- גניחובסקי, ד' (1989). "המו"ל הראשון". **עתימו"ל** יד (4), 16-18.
- גראייבסקי, פ' (תרצ"ח). **אבן שי"ש**. ירושלים: דפוס סולומון.
- הברמן, א"ב (תשכ"ב). **תולדות הדפוס בצפת**. צפת: המוזיאון לאומנות הדפוס.
- הלוי, ש' (1973). "מבוא". בתוך: ר' פריד וע' כהן (עורכים), **מפתח הלבנון**. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- יערי, א' (תרצ"ז). **הדפוס העברי בארצות המזרח**. ירושלים: החברה להוצאת ספרים על יד האוניברסיטה העברית, כרך א.
- ירדני, ג' (1969). **העיתונות העברית בארץ ישראל בשנים 1863-1904**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- לנג, י' (1993). **עיתונות א' בייחודה ועמדותיה בעניני היישוב היהודי והתנועה הלאומית בשנים תרמ"ה-ה'תרע"ה (1884-1914)**. חיבור לתואר דוקטור לפילוסופיה אוניברסיטת בריאילן.
- מירון, ד' (1987). **בודדים במועדם**. תל-אביב: עם עובד (ספרית אפקים).
- ניגר, מ' (2000). "לראשית המוספים לספרות בתרבות העברית". **Reeh**, 4, 55-75.
- (בדפוס). **מאה שנות מו"לות עברית: תולדות המו"לות העברית ותפקידיה התרבותיים – הזרם המרכזי בהוצאה לאור של הספרות היפה**. באר שבע: הוצאת "יחדיו", התאחדות הוצאות ספרים בישראל ומרכז "הקשרים", אוניברסיטת בן-גוריון.
- עגנון, ש.י. (1945). **תמול שלשום**. תל-אביב: שוקן.
- עגנון, ש"י (תשל"ו). **מעצמי אל עצמי**. תל-אביב: שוקן.
- קוף, ג' (1999). **מעריכים למכתבי עתים**. תל-אביב: ירון גולן.
- קמחי, ד' (תרצ"ח). **מסות קטנות**. ירושלים: ראובן מס.
- ראובני, א' (1987). **עד ירושלים**. ירושלים: כתר.
- שביט, ז. (1983). **החיים הספרותיים בארץ-ישראל**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- (1994). "עלייתם ונפילתם של המרכיבים הספרותיים באירופה ובאמריקה והקמת המרכז הארצישראלי". **עיונים בתקומת ישראל** 4, 422-477.
- (1999). "התפתחות המו"לות העברית בארץ ישראל". בתוך: ד' שביט (עורכת). **תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל (עמ' 199-262)**. ירושלים: מוסד ביאליק והאקדמיה הלאומית הישראלית למדעים.
- שוורץ, י' (1992). "תולדות ההתקבלות של ראובני, 1910-1990 – גורמים חוץ-ספרותיים". בתוך: י' שוורץ (עורך), **אהרון ראובני – מבחר מאמרי ביקורת על יצירתו (עמ' 5-56)**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- שטיין, א"ש (1955, מרס). "בית הדפוס שעשה היסטוריה". **עולם הדפוס**, חוברת 10 (22).
- שידורסקי, ד. (1990). **ספריה וספר בארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית**. ירושלים: מאגנס. עמ' 25-71.
- שפירא, י' (1967). **הפועל הצעיר – הרעיון והמעשה**. תל-אביב: עיינות.
- שקד (תשמ"א). **הסיפורת העברית 1880-1980**, כרך ב' – בארץ ובתפוצה. ירושלים: הקיבוץ המאוחד וכתר.
- Neiger, M. (2004). "When Literature Meets the Press — Trends in the Literary Supplements of Daily Newspapers in Israel, From the 1950s to the 1990s". *Hebrew Studies*, 45, 119-131.
- Thibaude, A. (1936). *Histoire de la littérature française de 1789 a nos Jours*. Paris: Stock.